6УІ
В65

«ФРАНКОВА КРИНИЦЯ»

Професор АДАМ ВОЙТЮК

СВЯТЕ ПИСЬМО І ЛЕСЯ УКРАЇНКА

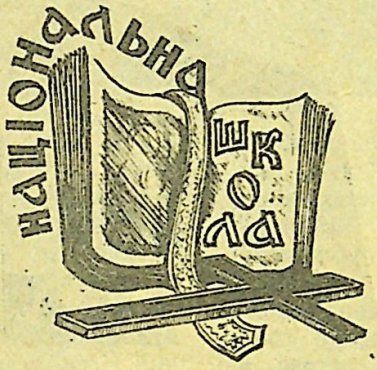

Трускавець — 1994

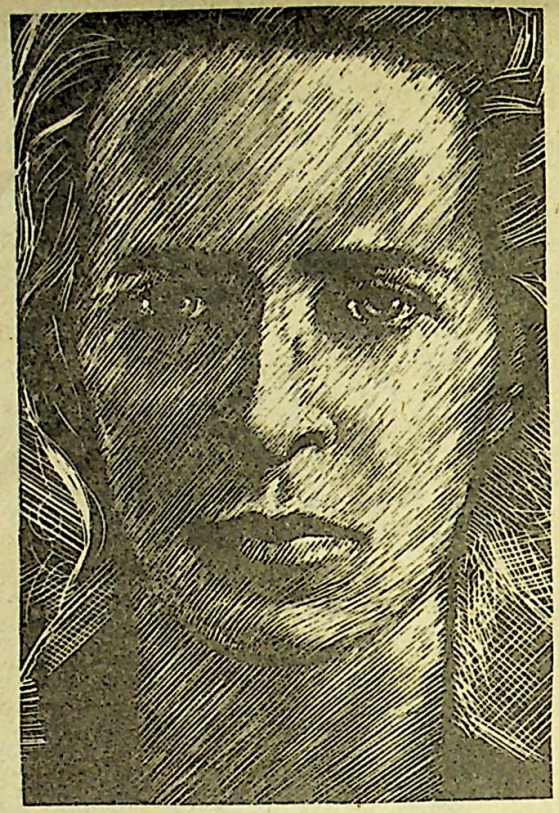

Святе Письмо було джерелом
тхнення багатьох письменни-
в. Не становить винятку у цьо-
у плані і Леся Українка.
удожнє та науково-публіцистич-
віддзеркалення в творчості
етеси проблем християнства
унтувалося на глибоко продум-
аній світоглядній системі, що
ключала філософський, соціаль-
но-психологічний і морально-
тичний аспекти. Леся Українка
ходила з того, що релігійна
відомість людства проходила
евну еволюцію, яка ще далека
від якогось остаточного завер-
шення. В одному з віршів пое-
теса відзначає, що давні антро-
поморфічні уявлення про Бога
як про над- і позаприродну осо-
бу вже віджили свій вік. Еллін-
ський Зевс, скандінавський Одін,
буддійський Брама, старозавіт-
ний Єгова «вже вмерли, їх не
оживить». Як духовний ідеал во-
ни себе вичерпали. Не задоволь-
няли її і модерніші уявлення про
Бога не як особу, а як певний
універсальний принцип, закон,
ідею (бог деїстів, бог детерміні-
стів, бог скептиків). Характерно,
що в цьому переліку теоретич-
но-філософських уявлень про Бо-
га не названо «бога пантеїстів».
Думаємо, що це не випадково.
Сукупність висловлювань Лесі
Українки з цього питання за-
свідчує, що саме до цієї концеп-
ції вона, як і більшість митців з
філософським складом мислен-
ня, чи не найбільше схилялася.
Поетеса поділяла (в усякому ра-
зі категорично не відкидала)
близьку до пантеїзму думку Мо-
ріса Метерлінка, висловлену ним
у філософській поемі «Оливне
гілля»: «Ми зрозуміли, що нас
оточує жива загадка, а не аб-
страктне божество індусів чи єв-
реїв, і ми шукаємо відгадки в
самому житті, а не в теологіч-
них чи логічних розумуваннях».

Ідейний основоположник хри-
стиянського світогляду, як відо-
мо, теж не надавав великої ва-
ги формальним догматично-тео-
логічним визначенням, а лише
вимагав від своїх послідовників
праведного життя: «Будьте до-
сконалі, як досконалий Отець
ваш небесний!». Зважте на ак-
центи: не «мій», а «ваш», не
«Цар», а «Отець». Отже, нікому
не був закритий шлях до Божо-
го синівства, до найвищої духов-
ної довершеності. Але перші хри-

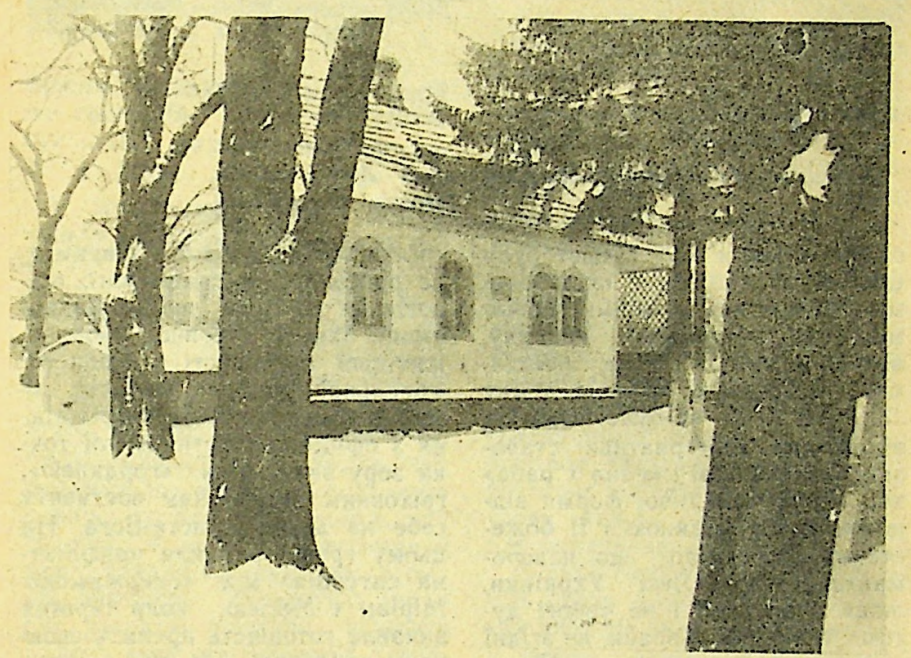

Колодяжне. Лесин «Білий будиночок».
Світлина Петра Гоця.

Колодяжне. Літературно-меморіальний музей Лесі Українки. Світлина Петра Гоци.

стияни в своїй масі більше були схильні до того, щоб по-давньому залишатися «рабами Божими», або, в кращому випадку, неповнолітніми дітьми («чадами») Божими. У них, на думку Лесі Українки, не було чітко усвідомленої альтернативи старозавітній антитезі «пана і раба» яко єдиної можливої форми відносин межи людиною і її божеством». Зрозуміло, що новоромантичні герої Лесі Українки, люди волелюбні і не «вбогі духом», а скоріш навпаки, не згідні з таким світопорядком. Перед ними неминуче ставала проблема «богорівності» («бо йдуть до спілки тільки рівний з рівним»), не рабського, а синівського відношення до Бога як необхідної умови їхньої духовної свободи, життєвої активності і особистої моральної відповідальності за свої дії і вчинки. Таке устремління з офіційно-християнської точки зору вважалося «гординею», гріховним прагненням поставити себе на місце Христа-Бога. На цьому грунті виникла конфліктна ситуація між «одержимою» Міріам і Месією, коли героїня виявила готовність пролити свою кров за нього або хоч умерти поряд з ним, таким чином ніби забажала зрівнятися з Сином

Василь Заєць. АПЛІКАЦІЯ.

Божим. Нагадаємо, що в такій же гріховній «гордині» («богохульстві») фарисеї звинувачували й Ісуса.

У драматичній поемі «Одержима» художньо обіграно не лише постулат про викупну жертву Христа, але й догмат про його тілесне воскресіння. Героїня поеми кидає в лице юрбі прихильників Месії твердження, що він не воскрес ради них, бо вони «того не варті». А противникам Месії вона говорить якраз протилежне, що він «воскрес у новій славі», як цар юдейський, як грізний і могутній противник царя, цезаря і синедріону. Можна, звичайно, сперечатись, чи є тут достатні підстави вважати одне з двох протилежних тверджень героїні вираженням авторської позиції. Значно чіткіше ця позиція виявлена в драмі «Руфін і Прісцілла», де устами позитивного (отже «авторизованого») героя заперечується теза про тілесно вмираючих і воскресаючих богів:

Бог мусить жить невпинно
так, як живе Платонова ідея,
бо як умре, то вже не
воскресає.

Ісус як особа (герой, «син людський») «воскрес», піднявся на небо і отримав статус Бога лише у збудженій уяві його екзальтованих прихильників, бо

по смерті
герої часто робляться богами
у пам'яті своїх нащадків.
Певне так і герой юдейський
з Назарета дістався на почесне
місце в небі.

По-своєму сприймала і трактувала Леся Українка і традиційну для масової релігійної свідомості ідею про рай і пекло, поняття, утворене «наївним дуалізмом первісних релігій», що ділить життя людське на дві одрубні половини. Євангельські метафоричні уявлення (образи) «земного» і «небесного», «тьми» і «світла», «світу цього» і «царства небесного» по інерції наповнювалися старим змістом, не бралася до уваги специфічність поетично-притчевого способу вислову, яким користувався Ісус для означення духовних явищ.

Лесині герої-бунтарі протестують проти архаїчних старозавітних уявлень, живцем перенесених у Новий Завіт. У негативних персонажів уявлення про «рай» («небесне царство»), відкреслено

матеріалістичні, меркантильні. Саме таким уявляє собі це царство матеріаліст і прагматик Юда:

Все марилось мені — то
райська брама,
то золотий престол, а
на престолі
Месія в образі того промовця...

Та й інші учні, очевидно, саме так, матеріалістично, по-земному, уявляли «небесне царство», коли сперечалися, хто займе найближчі місця біля престолу Месії. Позитивні герої поетеси (Йоганна, Неофіт-раб) «небесне царство» трактують у духовному плані як світ правди, добра, любові й волі, протиставляючи його «зрадливому нашому світові». Обидва світи — реальні, посейбічні («царство Боже всередині вас!»). Причому розмежовує ці два світи не фізична смерть («могила»,) а смерть духовна («зоставмертвим ховати своїх мерців»). «Живий труп» Хуса не розуміє цього, тому глузує з дружини Йоганни:

Колодяжне. Джерело «Лесин Кадуб».
Світлина Петра Гоця.

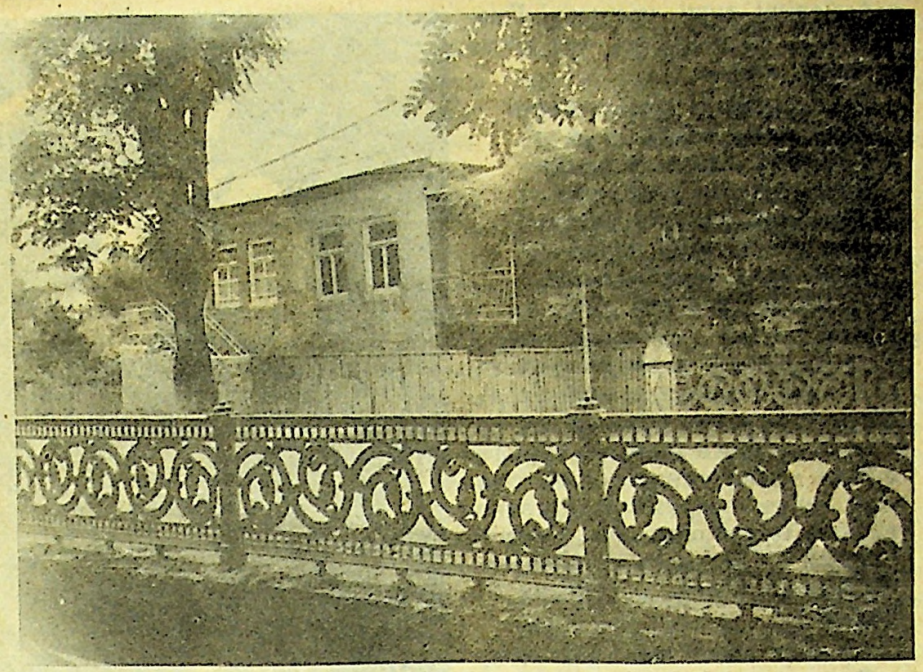

Сураші. Тут померла Леся Українка.
Фото Петра Гоця.

То се ти з того (тобто загробного.—А. В.) **світу прибула, як Самуїл-пророк? Моторна з тебе!**

У ліричних поезіях Лесі Українки теж не раз йдеться про духовний світ, що єднає фізично живих і фізично мертвих, але духовно живих:

Ви живі, бо я живо тепер
вас люблю,
ви для мене тепер не в могилі.

Могильна плита не розмежовує духовно близьких людей:

Жах і смерть, все,
що прикре й нечисте, зникає,
і ніщо не стоїть межи нами...
ви ж для мене не мертві,
страшні упирі,
ви — створіння живої любові.

Про містику духовного єднання як психологічний факт говорить Мухаммед, згадуючи те щось «вічне», що було в душі його першої дружини:

Мені здається, що воно живе
і дивиться на мене крізь
могилу...

Свій власний «символ віри» Леся Українка розкрила в листі до О. Кобилянської від 26.02. 1902 р., зазначивши, що вірить лише в одного духа, того, що про нього співав Гейне в своїй «Гірській ідилії», якому «служили всі

найсвітліші душі людські». Поетеса має на увазі ось яке місце у творі Гейне:

Дух святий із давніх-давен
Та й тепер вчиня дива,
Він ярмо неволі й замки
Злих тиранів розбива...
Збройних лицарів багато
Дух святий собі обрав, —
Щоб його чинили волю,
Душу їм одважну дав.

Романтично настроєні герої Лесі Українки, ревниво охороняючи свій інтелектуальний та духовно-моральний суверенітет, виступають проти інституту професійних «посередників», не завжди Богом покликаних (талановитих) інтерпретаторів Святого Письма. Ця «самостійницька» позиція виражена в словах Річарда:

Христос давно нам дав його.
Те слово він не ховав у схові
під замки,
і всяк його сам може взять
тепера,
а передавачів не треба нам.

В основі цієї думки, очевидно, лежать відомі слова Христа: «А ви вчителями не звіться, — бо один вам Учитель — Христос, а ви всі брати».

Неоромантична концепція особистості у Лесі Українки передбачала максимальну духовну активність людини у всіх сферах життєдіяльності, в тому числі й у справах віри. А тимчасом, вважала поетеса, буває якраз навпаки: «Єсть люди, що звуться християнами, та мало думають, що воно таке те християнство, ходять собі до церкви, до якої там хто звик, і не дуже дбають

Леся Українка. Фото 1878—1879.

про те, щоб розуміти, що там у тій церкві читається». Кожен має не лише право, але й обов'язок самостійно, власним розумом, Богом даним, вирішувати Пілатове питання «Що є істина?». Провина ієрархів пануючих (державних) релігій не в тому, що в них була власна думка про Бога та інші питання віри, а в тому, що вони «добровільно-примусово» нав'язували своє розуміння іншим людям, намагалися «силувати старовірів, нововірів, чужовірів і «безбожників» ходити до тої церкви, яка найбагатша і найсильніша в цілій країні...».

І в своїх художніх творах, і в публіцистичних працях Леся Українка брала до уваги той факт, що історія християнства — це історія боротьби ортодоксальних, пануючих релігійних доктрин з єретичними, конкуруючими поглядами. На ранніх етапах, коли християнство само було єресю по відношенню до юдаїзму та греко-римського політеїзму, воно внесло оновлюючий фермент у масову релігійну свідомість, хоч вже й тоді містило в собі певні консервативні тенденції, що вповні проявились на пізніших етапах розвитку, коли християнство стало пануючою релігією. «Вино ще грає, а вже оцтом чути», —

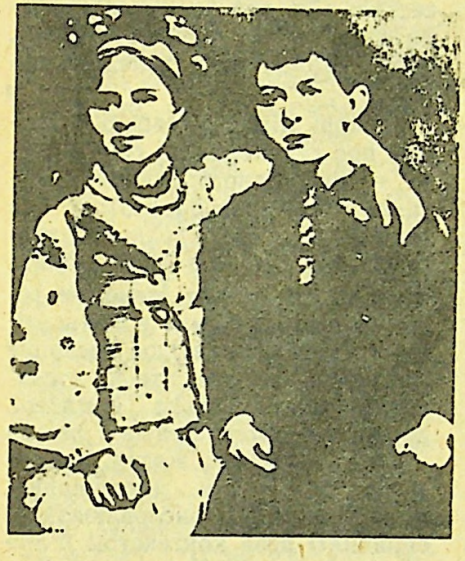

Леся з братом Михайлом. Фото 1880—1881.

так характеризує ідейний стан нової релігії в II віці філософ-вільнодумець Руфін. Діалектика суперництва ортодоксальних і єретичних доктрин обумовлена тим, що релігійні ідеї (як і всякі інші), не існують в абстрактній самодостатності, поза свідомістю носіїв цих ідей. «Скільки поколінь, то стільки й християнств було на світі», —стверджує Монтаньяр у поемі «Три хвилини». Християнство на протязі віків «з людьми жило, з людьми й мінялось». Публіцистика Лесі Українки свідчить, що ці думки своїх героїв вона поділяла.

Боролися між собою не абстрактні теорії, догми, а живі люди, що мали певні характери, темпераменти, волю, інтелект, моральні засади, життєві інтереси. Із одних і тих же євангельських постулатів і афоризмів різні за характером герої роблять неоднакові, а то й протилежні, моральні висновки. Річард (драма «У пущі»), йде кінчати халупу «ворогові» — жінці «єретика» Ріверса, а його мати Едіта йде будувати кам'яницю Годвінсону, «своєму», офіційному керівникові громади, хоча той і без того має порядне житло. Неважко вирішити, хто з них поступає справді по-християнськи. Навіть неозброєним оком видно, що вчинок Річарда є наслідуванням дій милосердного самарянина з відомої притчі Христа.

На грунті боротьби з ідолопоклонством виникає і другий конфлікт між матір'ю і сином. Обоє підкріплюють свою позицію цитатами із Біблії. Але спра-

Леся Українка. Фото 1888.

ва в тому, що для адекватної інтерпретації тексту потрібно, щоб інтерпретатор був конгеніальний авторові, був духовно з ним споріднений. Звичайно, кожен персонаж, посилаючись на слова Христа, вважає своє розуміння його слів правильним. Крістабель, сестра Річарда, твердить, що мати не може зрікатись сина, що це гріх, «сього Христос не хоче». Едіта, навпаки, вважає, що вона зобов'язана, притлумивши материнське почуття, осудити сина за гріх ідолопоклонства, хоч, як відомо, Христос вважав справжнім гріхом лише моральні проступки супроти ближніх, а на порушення морально нейтральних релігійно-обрядових «табу» дивився, як то кажуть, крізь пальці, більше того, коли ці заборони заважали чинити добро, давав «санкцію» на їх порушення.

Конфліктна ситуація, коли вимоги (догмати) віросповідання приходять у суперечність з живим почуттям (родинним, дружнім, патріотичним, естетичним), відображена в багатьох творах Лесі Українки. В одних випадках перемагає «служба вірі» (в Едіти, Мартіана, Прісцілли), в інших перевагу бере почуття (любов Альбіни, сестри Мартіана, до доньки). Про цю сімейну колізію Мартіан так говорить до сестри: «Ти для дитини занедбала віру, я ж навпаки» (6, 57), тобто заради віри занедбав дітей.

У спорі між Крістабель і Едітою про ставлення до сина і брата — непокірного Річарда, останнє слово ніби за Едітою, яка підтверджує свою позицію євангельською цитатою: «Хто любить сина чи дочку над Мене, не годен Мене». Ця думка в Євангелії від Луки виражена ще гостріше і парадоксальніше: хто не зненавидить свого батька й матері, дружини і дітей, братів і сестер і навіть власного життя, той не може бути учнем (послідовником) Христа. Ці висловлювання, сприйняті поза контекстом цілісного світогляду Христа, традиційно трактувались як проповідь аскетизму, послідовного заперечення прив'язаності ідеального християнина до всього земного, отже й до родини, навіть до власного тіла. Насправді ж, той «новий світ», що його відкривав своїм словом Великий Галілеянин, не містив аскетичних тенденцій, та й він сам у земному житті їх не проявляв.

Герої Лесі Українки теж у принципі заперечували «кошмар аскетизму», зокрема, Річард стверджував:

Земля не пекло, люди не прокляті,
і радощі не гріх, а божий дар!

Та й ті, хто заради «царства небесного» зречуться сім'ї, ніби в замін, отримають «в сто разів більше тепер, цього часу, серед переслідувань, — домів, і братів, і сестер, і матерів, і дітей...».

Отже, духовні зв'язки з людьми не тільки зберігаються, але й поглиблюються і розширюються порівняно з кровносімейними зв'язками. «Новий світ» — це той же реальний, земний світ, але в духовно-моральному плані ніби повернутий на 180 градусів. У «старому світі» всі живі істоти, в тому числі і люди, як біологічні суб'єкти керуються інстинктом самозбереження, індивідуальним і груповим (стадним) егоїзмом. Це і є сфера панування «князя світу цього». Внутрісімейні інстинктивно-біологічні взаємини теж можуть бути виявом такого групового егоїзму, який заважає людині піднятися на вищий ступінь духовної еволюції. Христос пережив подібний конфлікт з рідними, з апостолом Петром, коли вони робили спроби перешкодити виконанню його високої місії, виправдовуючи ці свої «благі наміри» турботою про його особисту безпеку. Той же могутній інстинкт самозбереження змусив Петра тричі зректися Учителя.

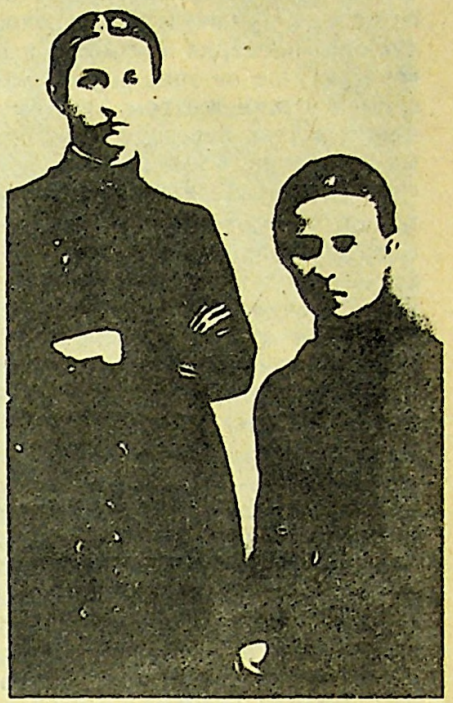

Леся Українка і Ольга Кобилянська. Фото 1901. Чернівці.

Свій індивідуальний егоїзм людина може перебороти, «зняти», підтримуючи не власну біологічну істоту, а «плоть» інших людей, отримуючи, в свою чергу, таку ж підтримку з їхнього боку. В результаті такого взаємообміну життєвою енергією земне, біологічне існування лю-

дей теж підтримується, але вже не на основі дії інстинкту самозбереження, індивідуального чи групового егоїзму, а через включення духовного, альтруїстичного начала — почуття емпатичної любові-милосердя («агапе», а не «еросу»), що не знає різниці між своїм і чужим життям, «чужому» навіть віддає перевагу. Але, щоб мати здатність перебороти інстинкт самозбереження, а при повній самопожертві і страх смерті, необхідна ще одна умова — віра в існування духовного Божественного Начала в людині, а для цього, в свою чергу, людина повинна духовно воскреснути, ніби вдруге народитися, тобто усвідомити в собі це Начало і керуватися ним у повсякденному житті, виконуючи вже не свою егоїстичну, а Божу, альтруїстичну волю, яка є енергетичним джерелом всезагального Життя. З'єднавшись, злившись таким чином з вічною, животворною волею Бога, воля і життєдіяльність людини теж набувають статусу вічності, духовного безсмертя.

Вияв християнського альтруїзму може мати різні ступені — від подачі кухля води спраглому, шматка хліба голодному, аж до самопожертви власним життям, акту, який є результатом свідомого і добровільного волевиявлення («Путь на Голгофу велична тоді, коли знає людина, на що й куди вона йде... коли вільна душею людина по волі вінчається терном»). Звичайно, небагато знайдеться людей, здатних на такий високий духовний злет, але вони завжди були і є, серед них і Лесині позитивні герої, наприклад, Неофіт-раб, що готовий постраждати за те, за що страждав Прометей-Христос, готовий піти на смерть і без докору на хресті сконати. На таку ж самопожертву йде і «одержима» Міріам. Що в деяких творах Лесі Українки, як ідеал, фігурує «язическький» титан Прометей, а не Христос, не повинно вводити нас в оману. В таких випадках Прометей — це просто «псевдонім» Христа-демократа і гуманіста, щоб читачі не сплутали його з антиподом, офіційним Христом-монархістом, царем небесним, ідеологічним покровителем земних царів-самодержців. Адже історичне християнство було державною релігією головних імперій світу, зокрема, «Третього Риму» — Російської імперії.

«Contra spem spero!». Худ. О. Ніколаєць. 1970.

Так, приблизно, може бути окреслене те світорозуміння, яке лежало в основі життєвої програми романтичних героїв Лесі Українки, які вважали Христа (Прометея) своїм ідеалом. Очевидно, цей світогляд не в усьому збігається з офіційною доктриною історичного християнства, ідеологічні й організаційні основи якого заклав апостол Павло. Щоб до кінця з'ясувати позицію поетеси в цьому питанні, слід узяти до уваги таке. Леся Українка вважала, що вже в час зародження християнства існували дві концепції месіанізму — державно-теократична, успадкована від старозавітної традиції, і духовно-етична, основою якої був індивідуальний світогляд Ісуса Назарянина. Його ідеал абсолютної духовної довершеності виявився зависоким, непосильним, отже передчасним для масової релігійної свідомості того часу, і тому перемогло і стало кінець-кінцем офіційним не Ісусове, а Павлове, більш популістське, в своїй основі старозавітне, розуміння месіанізму. Новим у ньому було те, що національно-державну теократію юдаїзму тут замінено теократією церковно-ієрархічною.

Принагідно зазначимо, що в цьому питанні аналогічною до

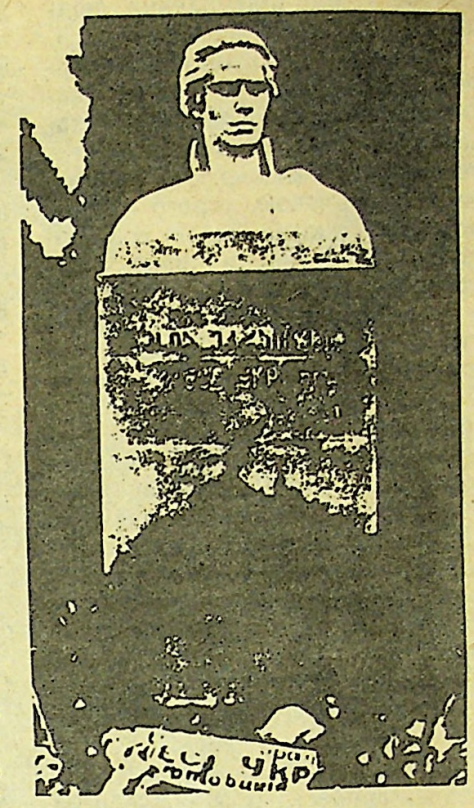

Пам'ятник Лесі Українці в Батумі. (Відкритий у 1972 році). Скульптор М. Вронський.

Лесиної була і позиція І. Франка, який зазначав у статті «Молитва за ворогів», що ціле Павлове розуміння християнства було майже діаметрально протилежне тому, що проповідував Ісус. «Бо коли, — пише Франко, — Ісусове «царство Боже» основувалось на любові, справедливості та чистоті душевній, то Павло основував своє християнство на догмах про божество

Ісусове і про відкуплення людського роду через його смерть...».

Здібний пропагандист і енергійний організатор, Павло, звичайно, і «про любов умів балакать», але ця любов була не універсально-безмежною, як у Христа, а вибірковою, строго партійною: за межами «своєї» соціально-релігійної групи вона переставала діяти, або ж переходила в свою протилежність — фантичну, типово фарисейську нетерпимість («Коли вам хто не те благовістить, що ви прийняли — нехай буде проклятий (анафема)!» — Гал. 1:9). Цей, за словами Лесі Українки, «християнсько-ортодоксально-старозавітний ідеал виключності: «Нема правди і розуму, як тільки в мені», раз утвердившись, пізніше розгорівся вогнями інквізиції і дожив у тих чи інших формах аж до наших днів (наочний приклад — наші міжконфесійні конфлікти).

Здавалося б, що сучасні суспільні процеси мали б сприяти утвердженню загальнохристиянського братства, оскільки переживаємо свого роду релігійний ренесанс. Одначе цей процес не є безпроблемним. Насамперед постає питання: чи релігійне відродження має обмежитись стереотипним відтворенням традиційних середньовікових інституцій та уявлень, чи допустима (бажана, необхідна) і певна еволюція, менш чи більш глибинне, суттєве оновлення християнської самосвідомості в плані більш активного акцентування її гуманістичної спрямованості як на шляху екуменічних зближень, так і на основі науково-філософського аналізу релігійних уявлень і символів?

Актуальною є і така дилема: як поєднати відродження і культивування релігійно-звичаєвих народних традицій, коли хочете, «забобонів» (а вони включають значний пласт архаїчних елементів дохристиянської культури) з вільним розвитком сучасної богословської і світської (позаконфесійної, але не атеїстичної, а теж християнської), релігійно-філософської рефлексії, без традиційних суб'єктивно-групових взаємних звинувачень в «єресі», «сектизмі», «безбожництві», «язичництві» і т. п.?

Цю та інші складні проблеми християнського світорозуміння неможливо належним чином розв'язати, чи хоч би поставити, без критичного освоєння релігійно-філософської думки наших письменників-класиків, в першу чергу, Лесі Українки, трагічні обставини життєвої долі якої загартували її не по-жіночому мужній дух і дозволили піднятись до адекватного осягнення найвищого для нашого часу, справді християнського етичного Ідеалу.

Леся Українка на відкритті пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві. Зліва направо: Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, Михайло Старицький, Гнат Хоткевич, Володимир Самійленко. Фото. 1903.